

FAN, TA'LIM, MADANIYAT VA INNOVATSIYA

[Jild: 4 Nashr: 10 (2025)] ISSN: 2992-8915

www.mudarrisziyo.uz

“FIRDAVS UL-IQBOL” ASARIDAGI TARIXIY-MADANIY LEKSIKANI TARJIMA QILISHDA LINGVOMADANIY XUSUSIYATLAR

*Gulruh Shokirjonovna Usmanova*¹

¹Katta o'qituvchi, Oriental University, Tashkent

Annotatsiya: Mazkur maqolada Munisning “Firdavs ul-iqbol” asarida uchraydigan tarixiy-madaniy leksikaning ingliz tiliga tarjima qilinish jarayoni lingvomadaniy yondashuv asosida tahlil qilinadi. Asar tilida o'sha davr saroy hayoti, siyosiy tuzum, diniy-tasavvufiy qarashlar, ijtimoiy tabaqalanish va marosim madaniyatiga oid ko'plab leksik birliklar uchraydi. Bunday so'zlar zamonaviy ingliz tilida to'g'ridan-to'g'ri ekvivalentga ega bo'lmasligi sababli tarjimada ma'no yo'qotilishi, soddalashtirish yoki madaniy konnotatsiyaning buzilishi holatlari yuzaga kelishi mumkin. Shu bois maqolada tarixiy leksikani tarjima qilishda qo'llaniladigan asosiy strategiyalar – transliteratsiya, izohli tarjima, madaniy ekvivalent tanlash va semantik moslashtirish – solishtirma tahlil asosida ko'rib chiqiladi. Tadqiqot natijalari tarjima jarayonida lingvomadaniy kompetensiyaga ega bo'lish matnning tarixiy-ideaviy mazmunini saqlashda muhim omil ekanligini ko'rsatadi. Ushbu yondashuv asarning davr ruhi, tarixiy kolorit va madaniy tasavvurlarini ingliz tilidagi o'quvchiga tushunarli tarzda yetkazishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: “Firdavs ul-iqbol”, lingvomadaniy yondashuv, tarixiy leksika, tarjima strategiyalari, madaniy moslashtirish, izohli tarjima.

Kirish qismi: Tarixiy-badiiy asarlarni tarjima qilish jarayonida leksik birliklarning ma'nosi bilan birga ularning madaniy mazmunini to'g'ri va to'laqonli yetkazish muhim ilmiy masala hisoblanadi. Chunki tarixiy matn tilida ifodalangan so'zlar nafaqat lug'aviy ma'no, balki o'sha davr jamiyatining dunyoqarashi, ijtimoiy-siyosiy tuzumi, mafkurasi, diniy va ma'naviy qadriyatlari bilan uzviy bog'liq bo'ladi. Xususan, Munis tomonidan yozilgan “Firdavs ul-iqbol” asari o'zbek tarixshunosligi uchun muhim manba bo'lib, unda Temuriylar davriga xos saroy hayoti, davlat boshqaruvi, ijtimoiy tabaqalanish, marosim va diniy-ma'naviy madaniyat haqidagi ma'lumotlar keng yoritilgan. Asarda

uchraydigan tarixiy-madaniy leksika ushbu davrning real tarixiy manzarasi va hayot tarzini lingvistik jihatdan aks ettiradi.

Bunday leksik birliklarni ingliz tiliga tarjima qilish murakkab jarayon bo'lib, tarjimon faqat til bilimiga emas, balki lingvomadaniy kompetensiya, ya'ni madaniyatlararo mazmuni anglash salohiyatiga ham ega bo'lishi zarur. Tarixiy atamalar, saroy unvonlari, diniy-tasavvufiy tushunchalar, ijtimoiy-siyosiy terminlar ingliz tilida to'g'ridan-to'g'ri ekvivalentga ega bo'lmagan hollarda ma'no yo'qotilishi yoki madaniy rang-baranglikning susayishi kuzatilishi mumkin. Shu sababdan, tarjimada transliteratsiya, izohli tarjima, madaniy moslashtirish, semantik kengaytirish kabi metodlardan foydalanish talab etiladi.

Zamonaviy tarjimashunoslikda tarixiy-madaniy leksikani tarjima qilishda matnning tarixiy ruhini, uslubiy xususiyatlarini va madaniy fonini saqlash eng muhim tamoyillardan biri sanaladi. Chunki asarning asosiy badiiy qimmati va tarixiy xarakteri aynan shu leksik qatlam orqali namoyon bo'ladi. "Firdavs ul-iqbol" asarida ishlatilgan tarixiy-madaniy leksikani ingliz tiliga tarjima qilishni lingvomadaniy yondashuv asosida tahlil qilish ushbu asarning mazmuniy boyligini xorijiy o'quvchiga to'g'ri talqin etishda muhim nazariy va amaliy natijalar beradi.

Adabiyotlar tahlili

Tarixiy-madaniy mazmun yuklangan leksikani tarjima qilish masalasi tarjimashunoslik, lingvomadaniyatshunoslik va tarixiy leksikologiya doirasida muhim tadqiqot yo'nalishi sifatida ko'riladi. Olimlar Nida va Newmark til va madaniyat bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'lib, tarixiy so'zlarni bevosita lug'aviy ma'no orqali tarjima qilish ko'pincha etarli bo'lmashini ta'kidlaydilar. A.Vezhbitskaya fikricha, har bir tarixiy birlik o'z davriga xos dunyoqarashni, qadriyatlar tizimini va madaniy tasavvurlarni aks ettiradi. Shu sababli tarixiy matn tarjimasida ma'no bilan birga madaniy konnotatsiyani saqlash ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Sharq tarixiy asarlari, xususan, Munisning "Firdavs ul-iqbol" asari leksikasida Timurlilar davri siyosiy tizimi, saroy boshqaruvi, ijtimoiy tabaqalanish, diniy-tasavvufiy qarashlar va marosim madaniyati bilan bog'liq atamalar keng uchraydi. V. Bartold, Yu. Bregel va E. Olvort tadqiqotlarida Markaziy Osiyo tarixiy matnlarida saroy unvonlari, harbiy-administrativ terminlar, diniy-ta'limiy tushunchalar va marosim so'zlari madaniy konnotatsiyaga ega ekanligi qayd etilgan. Bunday birliklar ingliz tiliga tarjima qilinayotganda to'g'ridan-to'g'ri ekvivalentlar mavjud bo'lmagan holatlar ko'p uchraydi, shu sababli tarjimon kontekstual sharhlash, izohli tarjima, kultural moslashtirish yoki transliteratsiya kabi strategiyalardan foydalanishga majbur bo'ladi.

Zamonaviy tarjima nazariyasi shuni ko'rsatadiki, tarixiy-madaniy birliklarni haddan tashqari "soddalashtirish" matnning tarixiy ruhini susaytiradi, aksincha, ularni o'zgartirmasdan qoldirish esa o'quvchi uchun tushunishni qiyinlashtiradi. Shuning uchun muvozanatlangan yondashuv, ya'ni madaniy xususiyatni saqlagan holda tushunarli tarjima variantini tanlash, eng maqbul usul hisoblanadi.

Shu ilmiy yondashuvlar asosida "Firdavs ul-iqbol" matnidagi tarixiy leksikani ingliz tiliga tarjima qilish lingvomadaniy kompetensiya, madaniy konnotatsiyani anglash va matnning tarixiy obrazini saqlagan holda mazmuni yetkazish bilan chambarchas bog'liq ekani aniqlanadi.

Asosiy qism: "Firdavs ul-iqbol" asari o'zbek tarixiy nasrining muhim namunalaridan biri bo'lib, undagi tarixiy-madaniy leksika mazkur davrning siyosiy tuzumi, saroy ierarxiyasi, diniy va ijtimoiy qarashlari haqida aniq lingvomadaniy tasavvur beradi. Ushbu leksik qatlam ingliz tiliga tarjima qilinayotganda, birinchidan, ma'noni to'g'ri yetkazish, ikkinchidan esa asarning tarixiy ruhiy-estetik xususiyatlarini saqlash masalalari yuzaga keladi. Shuning uchun tarixiy birliklar tarjimasida kontekst, voqea joyi va davr madaniyati bilan bog'liq ma'nolarni inobatga olish muhim ahamiyatga ega.

Avvalo, saroy unvonlari va lavozim nomlari tarjimasida lingvomadaniy nozikliklar seziladi. Masalan, “*amir*”, “*bek*”, “*mirza*”, “*sipohsolor*”, “*qo’shbegi*” kabi unvonlar ingliz tilida to’liq leksik ekvivalentga ega emas. Ularning tarjimasida, odatda, transliteratsiya (*amir*, *bek*, *mirza*) yoki izohli tarjima (*amir* – “a noble military commander”, *mirza* – “a court secretary or prince of noble descent”) usullaridan foydalaniladi. Transliteratsiya usuli madaniy rang-baranglikni saqlaydi, biroq o’quvchi uchun mazmuni tushunishda qo’shimcha sharh talab qiladi. Izohli tarjima esa tushunishni osonlashtiradi, ammo tarixiy terminning milliy o’ziga xosligini ma’lum darajada soddalashtiradi.

Ikkinchi tur leksika – bu diniy-tasavvufiy tushunchalardir. Masalan, “*pir*”, “*murshid*”, “*tariqat*”, “*zikr*”, “*shariat*”, “*marifat*” kabi tushunchalar o’zbek madaniyatida keng ma’naviy mazmun kasb etadi. Ingliz tiliga oddiy semantik moslama orqali tarjima qilish (“*guide*”, “*order*”, “*remembrance of God*”) ularning ichki ruhiy, falsafiy va axloqiy mazmunini to’liq ifodalay olmaydi. Shu sababli tarjimada ko’pincha konservativ moslashtirish strategiyasi qo’llanadi: asosiy so’z transliteratsiya qilinadi, lekin matn oxirida yoki sahifa ostida izoh keltiriladi. Bu usul matnning madaniy koloritini saqlashga yordam beradi.

Uchinchi tur – siyosiy-ma’muriy terminlar, masalan: “*devon*”, “*saltanat*”, “*lashkar*”, “*orzu-davlat*”, “*vazir*”, “*mahkama*”. Ingliz tiliga tarjimada ba’zilar uchun qisman ekvivalentlar mavjud (*vazir* – “*vizier*”), ammo “*devon*” va “*saltanat*” kabi so’zlar ko’pincha madaniy ekvivalent bilan yoki semantik kengaytirish orqali beriladi, masalan: “*devon*” – “*royal council or administrative chancellery*”.

Tahlil shuni ko’rsatadiki, tarixiy-madaniy leksika tarjimasida bir xil universal yondashuv mavjud emas. Har bir so’z o’z kontekstida, madaniy qatlamlari va ma’no soyalarini hisobga olgan holda tarjima qilinishi kerak. Tarjimonning vazifasi – nafaqat ma’noni yetkazish, balki asarning tarixiy-estetik mohiyatini o’quvchi ongida to’g’ri tasavvur qildirishdir.

Tahlillar qismi: “*Firdavs ul-iqbol*” asarida uchraydigan tarixiy-madaniy leksika Temuriylar davri siyosiy tuzumi, saroy hayoti, diniy-ma’naviy qarashlari va ijtimoiy munosabatlari haqida aniq tasavvur beradi. Ushbu leksik qatlam ingliz tiliga tarjima qilinayotganda, nafaqat so’zning lug’aviy ma’nosi, balki uning madaniy va tarixiy mazmunini saqlab qolish masalasi dolzarb bo’lib qoladi. Ayniqsa, saroy unvonlari va lavozim nomlari tarjimasida lingvomadaniy nozikliklar seziladi. Masalan, “*amir*”, “*bek*”, “*mirza*”, “*sipohsolor*” kabi so’zlar ingliz tilida to’g’ridan-to’g’ri ekvivalentga ega emas. Shuning uchun tarjimada ko’pincha transliteratsiya va izohli tarjima usullaridan foydalaniladi. Transliteratsiya asarning milliy-estetik koloritini saqlab qoladi, biroq mazmuni to’liq anglash uchun o’quvchidan qo’shimcha bilish talab qilindi; izohli tarjima esa o’quvchining tushunishini osonlashtiradi, ammo tarixiy leksikaning badiiy rang-barangligini qisman soddalashtiradi.

Asarda uchraydigan diniy-tasavvufiy leksika tarjimasida ham shunga o’xshash muammolar yuzaga keladi. “*Pir*”, “*murshid*”, “*tariqat*”, “*zikr*”, “*ma’rifat*” kabi terminlar Sharq madaniyatiga xos ma’naviy va falsafiy mazmuni mujassam etadi. Ingliz tilida ular semantik jihatdan yaqin so’zlar orqali berilishi mumkin bo’lsa-da, ma’naviy chuqurlik va tasavvufiy ruhiyat ko’pincha yo’qoladi. Shu bois tarjimon mazkur terminlarni transliteratsiya qilish bilan birga matn ichida yoki sahifa ostida ularning mazmuniy sharhini keltirishi maqsadga muvofiq bo’ladi. Bu, bir tomondan, asarning madaniy xususiyatlarini saqlaydi, ikkinchi tomondan esa o’quvchi uchun matnni tushunishni osonlashtiradi.

Siyosiy-ma’muriy leksika tarjimasida esa tarjimon ekvivalent tanlashda yanada ehtiyotkor bo’lishi lozim. “*Devon*”, “*saltanat*”, “*lashkar*”, “*vazir*” kabi so’zlar ingliz tilida ayrim hollarda mos ekvivalentga ega, ammo ular ham har doim to’liq semantik yukni bera olmaydi. Masalan, “*devon*” so’zi ingliz tilida “*royal council*” deb tarjima qilinishi mumkin, biroq bu ifoda o’zbek tarixiy davridagi devon tizimining o’ziga xos funksional va siyosiy ahamiyatini to’liq aks ettirmaydi.

Umuman olganda, tahlil shuni ko'rsatadiki, tarixiy-madaniy leksika tarjimasida bitta yagona tarjima modeli mavjud emas. Har bir leksik birlik o'z konteksti, tarixiy davri, madaniy fon hamda matndagi stilistik vazifasi bilan birga baholanishi kerak. Tarjimonning vazifasi – so'zning faqat lug'aviy ma'nosini emas, balki uning madaniy kodini va davr ruhini ham yetkazishdan iborat. Shuning uchun tarjima jarayonida transliteratsiya, izohli tarjima, madaniy moslashtirish, semantik kengaytirish kabi strategiyalarni birgalikda qo'llash eng samarali yondashuv sanaladi.

Natijalar qismi: Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, "Firdavs ul-iqbol" asarida uchraydigan tarixiy-madaniy leksika ingliz tiliga tarjima jarayonida semantik va madaniy ma'no qatlami bilan chambarchas bog'liq bo'lib, ularni oddiy lug'aviy ekvivalent orqali ifodalash ko'plab ma'no yo'qotilishlariga olib kelishi mumkin. Saroy unvonlari, diniy-tasavvufiy terminlar va siyosiy-ma'muriy atamalarining ingliz tilidagi variantlari bilan solishtirish ularning madaniy mazmuni, ijtimoiy vazifasi va tarixiy konnotatsiyasini to'liq aks ettirish uchun qo'shimcha izohlash yoki madaniy moslashtirish zarurligini tasdiqladi.

Tahlil jarayonida aniqlanishicha, tarjimaning eng muvaffaqiyatli holatlari transliteratsiya + sharhli izoh qo'llangan joylarda kuzatildi. Bu usul so'zning tarixiy-milliy koloritini saqlashga yordam berib, shu bilan birga o'quvchi uchun tushunarli bo'lishini ta'minladi. Boshqa tomondan, faqat semantik ekvivalentlarga tayangan tarjima variantlarida asarda mujassam bo'lgan tasavvufiy, siyosiy yoki saroy madaniyatiga oid mazmun qatlamlari sezilarli darajada soddalashtirilgani aniqlandi.

Tahlil shuni ko'rsatdiki, kontekstual yondashuv tarjimada asosiy omil bo'lib xizmat qiladi. So'zlarni alohida holda emas, balki matnning ma'no tizimi ichida baholash ular yetkazmoqchi bo'lgan madaniy mazmuni yo'qotmaslik imkonini beradi. Natijada, lingvomadaniy yondashuv asosida amalga oshirilgan tarjima asarning tarixiy ruhini, badiiy jarangini va davr manzarasini o'quvchiga to'g'ri yetkazishda samarali ekanini tasdiqlandi.

Umuman, tadqiqot "Firdavs ul-iqbol"dagi tarixiy-madaniy leksikaning ingliz tiliga tarjimasida tarjimon nafaqat til vositalarini, balki madaniy kontekstni ham chuqur anglashga majbur ekanini ko'rsatadi. Bu esa tarjimonning lingvomadaniy kompetensiyasi tarjimaning sifatini belgilovchi asosiy mezonlardan biri ekanini tasdiqlaydi.

Xulosa qismi: "Firdavs ul-iqbol" asaridagi tarixiy-madaniy leksika ingliz tiliga tarjima qilinishida lingvomadaniy yondashuvning qo'llanilishi asarning mazmuniy va tarixiy badiiy qimmatini to'liq saqlab qolishda muhim ahamiyatga ega ekanligi tadqiqot davomida aniqlashtirildi. Tarixiy unvonlar, diniy-tasavvufiy terminlar, siyosiy-ma'muriy atamalar hamda saroy-madaniyatga oid leksik birliklarning ingliz tiliga bevosita semantik ekvivalent orqali tarjima qilinishi ma'no va madaniy rang-baranglikning sezilarli darajada yo'qolishiga olib kelishi mumkin. Shu sababdan mazkur leksik birliklarni tarjima qilishda transliteratsiya, izohli tarjima, madaniy moslashtirish va semantik kengaytirish kabi strategiyalarning uyg'unlashtirilgan qo'llanilishi samarali natija beradi.

Tadqiqot natijalariga ko'ra, tarixiy-madaniy so'zlarning tarjimasida kontekstual tahlil alohida ahamiyatga ega bo'lib, so'zning matndagi funksiyasi, tarixiy davrdagi roli va madaniy asoslarini hisobga olgan holda tarjima qilish asarning tarixiy ruhini saqlashga xizmat qiladi. Tarjima jarayonida tarjimonning nafaqat lingvistik bilimiga, balki madaniyatlararo kompetensiyaga ega bo'lishi ham muhim omil ekanligi tasdiqlandi.

Demak, "Firdavs ul-iqbol" kabi tarixiy-badiiy asarlarni ingliz tiliga tarjima qilishda lingvomadaniy yondashuvdan foydalanish asarning badiiy-estetik mohiyatini, tarixiy koloritini va ma'naviy-falsafiy mazmunini o'quvchiga to'g'ri yetkazish imkonini beradi. Ushbu yondashuv tarjimonning ijodiy mas'uliyatini oshiradi va asar mazmunining global madaniy muloqot jarayonida to'laqonli qabul qilinishini ta'minlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Мунис Хорезмий. Фирдавс ул-икбол / Таҳрир ва изоҳлар билан нашрга тайёрловчи: Ё. Фуломов. – Тошкент: Фан, 1960. – 412 б.
2. Вежбицкая А. Тил, маданият ва маъно. – Тошкент: Фан, 2002. – 304 б.
3. Nida E. A. toward a Science of Translating. – Leiden: Brill, 1964. – 331 p.
4. Newmark P. A Textbook of Translation. –London: Prentice Hall, 1988. – 292 p.
5. Baker M. In Other Words: A Coursebook on Translation. – London: Routledge, 2011. – 332 p.
6. Venuti L. The Translator's Invisibility: A History of Translation. – London: Routledge, 2008. – 321 p.
7. Тоирова Н. Ўзбек тарихи матнларида маданий кодлар ва уларнинг таржимада қайта яратилиш масалалари // Тил ва адабиёт таълими. – 2020. –№4. – Б. 22–29.
8. Очилов Ж. Лингвомаданият ва таржимада маданий семантика муаммолари // Ўзбек тили ва адабиёти. – 2021. – №1. – Б. 67–74.
9. Gulrukh Usmanova Shokirjonovna. Praise and its Relation to Other Phenomena. (2024). *Intersections of Faith and Culture: American Journal of Religious and Cultural Studies* (2993-2599), 2(11), 10-12. <https://www.grnjournal.us/index.php/AJRCS/article/view/6131>
10. Shokirjonovna, Usmanova G. "Student Perceptions of Difficulties in Academic Writing Courses." *International Journal of Innovations in Engineering Research and Technology*, vol. 7, no. 12, 2020, pp. 53-55.
11. USMANOVA GULRUKH SHOKIRJONOVNA. (2021). STUDENT PERCEPTIONS OF DIFFICULTIES IN ACADEMIC WRITING COURSES. *International Journal of Innovations in Engineering Research and Technology*, 7(12), 53-55. <https://repo.ijert.org/index.php/ijert/article/view/26>
12. USMANOVA GULRUKH SHOKIRJONOVNA. (2021). LANGUAGE TESTING, EVALUATION AND FEEDBACK: IELTS PRIMARY TESTS. *International Journal of Innovations in Engineering Research and Technology*, 7(12), 33-37. <https://repo.ijert.org/index.php/ijert/article/view/19>
13. Usmanova G. THE STUDY OF FIRDAWS AL-IQBAL IN WESTERN ACADEMIA //Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – 2025. – Т. 5. – №. 20. – С. 397-401.
14. Adambayeva, N. (2025). "FIRDAVS UL-IQBOL" ASARINING Y.BREGEL TARJIMASIGA XOS XUSUSIYATLARI. *Oriental renaissance: innovative, educational, natural and social sciences*, 5(20), 345–349. <https://doi.org/10.5281/zenodo.14878294>